

¹Ибраимова С.С., ²Бекмолдинов Н.С., ³Курманбаева А.А.

¹2-курс магистранты, Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sairashka@mail.ru

²оқытушы, PhD, e-mail: Nartaybekmoldinov@hotmail.com

³ф.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: alma_kurmanbaeva@mail.ru

ҚЫЛҚОБЫЗ АСПАБЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада ежелден біздің заманымызға дейін жетіп отырған қазақ халқының асыл мұрасы, көне музыкалық аспабы – қылқобыздың тарихы және құрылымдық ерекшеліктері жөнінде жазылды. Бүкіл түркі халықтарына ортақ тұлға – Қорқыт атаны қазақ халқы қобыздың атасы деп білсе, басқа түркі елдері оны жырау, эпостың авторы деп санайды. Қобызды зерттеген көптеген отандық ғалымдармен қатар, шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйене отырып, тарихи-теориялық талдау жасалып, олардың пікірлері қамтылды. Кейбір зерттеулерде жазылғандай, қылқобыз аспабы еуропалық скрипканың арғы атасы болғандығы, бұл аспапта абыздар, жыршы-жыраулар және емдеуші бақсылар қолына алғандығы, әрі басқа әлеммен байланыстырушы құрал ретінде де саналғандығы баяндалады. Бұл музыкалық аспаптың күй орындаудағы атқаратын бір-неше функциялары бар. Ол жөнінде мақалада толық қамтылды.

Қылқобыз аспабының орындаушылық өнерінің зерттелу деңгейі, даму сатылары, аспаптың көркем-эстетикалық қызметі, танымдық-тәрбиелік маңызы қарастырылды. Қобыздың универсум тәрізділігі: бір жағынан ішекті-ысқышты аспапқа жатса, одан соқпалы (мембрана) әрі үрмелі (флажолет арқылы) аспаптардың дыбысын бере алатындығы – қылқобызды аспап-оркестр деуге болады. Және қобыз музыкасын дамытқан, біздің заманымызға жеткізуші, қобызшы-күйшілер туралы, олардың шығармашылығы туралы да жазылды.

Түйін сөздер: музыка өнері, қылқобыз өнері, қылқобыз аспабы, орындаушылық өнер, қылқобыз тарихы, дәстүрлі музыка өнері.

¹Ibraimova S.S., ²Bekmoldinov N.S., ³Kurmanbayeva A.A.

¹2 master's student, T. Zhurgenov Kazakh national Academy of arts, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sairashka@mail.ru

²teacher, PhD, e-mail: Nartaybekmoldinov@hotmail.com

Al-Farabi Kazakh National University

³professor, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alma_kurmanbaeva@mail.ru

The history of the instrument, the Kyl-kobyz and design features

This article discusses the history of the origin from ancient times to modern tools – Kyl kobyz, which appears before modern scientists and researchers as the Golden heritage of the Kazakh and Turkic peoples. The study requires different approaches such as: the historical development of instrument design and acoustic features, performance, sound quality, plucked string, etc. Given information about Korqyt, as the founder of instrument – kobyz. Kobyz instrument has been widely studied and researched by both domestic scientists, musicians and foreign scientists. Important ideas were drawn, the instrument was considered by authoritative scientists of the West, as the great – grandfather of the instrument known to all today-the violin. The instrument – kobyz his art evolved: Abyz, bard, zhyrshy, bucks. There is a whole branch of shamans. Some predicted the future others treated patients and people who needed help. Thanks to the features of the tools shamans used it as a bridge between the worlds of the living and the dead. It is given in detail in historical evidences and works of scientists. Was affected design features, structure, form, etc and many were touched in this article. There are certain qualities associated with the tools of Kyl-kobyz: educational, moral, aesthetic. This is currently not studied side of the Toolkit as a whole. Many works for kobyz were written. In General, the kobyz tool can be considered as a multi – tool today, because of its great capabilities.

Key words: Musical art, Kyl kobyz art tool, instrument – Kyl kobyz, performing arts, history Kyl kobyz, a traditional musical art.

¹Ибраимова С.С., ²Бекмолдинов Н.С., ³Курманбаева А.А.

¹магистрант 2 курса, Казахская Национальная академия искусств им. Т.Жургенова, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sairashka@mail.ru

²преподаватель, PhD, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Nartaybekmoldinov@hotmail.com

³к.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alma_kurmanbaeva@mail.ru

История возникновения и конструкторские особенности инструмента Кыл-кобыз

В статье представлена история возникновения инструмента кыл кобыз, а также взгляды современных ученых на роль и значение древнего инструмента – золотого наследия казахского и тюркских народов. Авторы используют различные методы: историческую ретроспективу, предметное исследование конструкторско-акустических особенностей, искусствоведческие подходы в описании исполнительских, шумовых качеств струнно-щипкового инструмента. Также представлены новые данные о создателе и родоначальнике кобыза, композиторе, акыне Коркыт ата.

Казахский национальный струнный инструмент – кобыз – вызывает широкий интерес отечественных и зарубежных исследователей, ученых, музыкантов и исполнителей. Авторы также обращаются к трудам европейских ученых, предлагающих считать кобыз прадедом скрипки. На инструменте кобыз свое искусство развили: абызы, жырау, жырышы, баксы. Есть целое ответвление шаманов, которые предсказывали будущее, лечили больных, помогали нуждающимся. Шаманы пользовались инструментом, как своеобразным мостом между мирами живых и мертвых. Такие данные приводятся в исторических свидетельствах и трудах ученых. Отдельно были изучены конструкторские особенности, строение и форма струнного инструмента. Авторы также отмечают, что имеются определенные качества, связанные с инструментом кыл-кобыз: воспитательно-нравственные, эстетические. Это на сегодня является неизученной стороной инструментария в целом. Написано множество сочинений для кобыза. Инструмент кобыз можно сегодня рассмотреть как мультиинструментальный из-за больших музыкальных и духовных возможностей.

Ключевые слова: Музыкальное искусство, кыл кобызовое искусство, инструмент кыл кобыз, исполнительское искусство, история кыл кобыза, традиционное музыкальное искусство.

Кіріспе

Қылқобыз – ежелден келе жатқан ішекті ысқышты аспап, В. Бахманның зерттеуі бойынша Орталық Азияның көшпелі әлемінен тараған. Қобызға қазақ халқы киелі аспап ретінде қараған, өйткені оның емдеу функциясымен қатар аруақтармен, ғарышпен байланыстырып, аспапты босағаға іліп, тіл-көзден, бәле-жаладан сақтайды деген сенім болған. Қобыздың өзгермеген байырғы қалпы қазақ елінде сақталды. (Rolf Killius, Keith Howard, 2012).

«Өлмес Тәңіршілдік, Қорқытқа деген шын сенім, музыка мен аспаптың ғажайып жаратылысына деген сенім, халық өміріндегі тұрмыс-салттың рөлі қобызды қарапайым адамдардан да, аспаптың өзгеріске ұшырауынан да қорғады. Қазақтың дәл осы шаман-бақсыларының қобызды ішекті-ысқышты аспаптардың байырғы қалпын, түпкі тегін сақтап қалған», – деп, зерттеуші Әсия Мұхамбетова айтқандай (Аманов Б.Ж., Мұхамбетова) қазақтың музыкалық аспаптарының, Орталық Азия халықтарының аспаптарымен типологиялық жағынан ортақ болып көрінгенімен, оның өзіндік жеке дара ерекшеліктері бар.

Негізгі бөлім

Қазақтың музыкалық аспаптары саз балшықтан, қамыстан, әр түрлі ағаштардан, мүйізден, сүйектен, жануарлардың тұяқтарынан, құстардың қауырсынынан жасалды. Қобыздың мембранасына тері-былғары, ішегіне және ысқышқа жылқының қылы қолданылды. Пайдаланылған материалдар қазақ аспаптарының тембрлік дыбысталуының ерекшеліктеріне негізделді. Сонымен қатар, бұл аспаптардың дыбысталуына ұлттық ділдің (менталитеттің) талаптары да көп әсер етті, соның нәтижесінде ұлтымыздың өзіне тән музыкалық дыбыстық идеалы қалыптасты (Christopher A. Miller, 2012. – 168 б). Қазақтың саз аспаптары тұтастай алғанда, өзінің терең, қою, жұмсақ және қоңыр үнді дыбысталуымен ерекшеленеді (Music and Identity in Central Asia. 2005. 269б). Дыбыстың өзіне тән бай обертондық табиғаты қазақ музыканттарына құлашын кеңге жаюға жол ашады, ол дыбыс жанды табиғаттың дыбысына ұқсайды, ондай дыбысты естіген адам аспаптың дыбысын емес, Рух деп аталатын ғаламат рухани құдыреттің құбылысын тыңдағандай әсерде болады.

Мұнымен қатар, қобыз өнері – эпикалық дәстүрмен де тығыз байланысты. Қобыз аспабының тарихы тек қана бақсылық дәстүрмен шектелмеген. Ол бақсылық дәстүрмен қатар жыраулар шығармашылығында да үлкен орын алған (Muhambetova A. 1995. 66б). Жыршы-жыраулар өздерінің ауызша ақындық өнерінде батырлар жырын қобызбен жырлап жеткізген. Мұндай болжамдар көптеген музыка зерттеушілерінің еңбектерінде: Ә. Марғұлан, А. Сейдімбек, Е. Тұрсынов, А. Мұхамбетова, Г. Омарова, т.б. көрініс тапқан. Қобыз дәстүрінің тарихы өте күрделі. Тарихқа шолу жасасақ, жыраулар XVIII ғасырда бірте-бірте эпикалық жырларды қобыздың көмегімен емес, домбырамен айтатын болған. Сондықтан, қобыз дәстүрін сақтап қалған бақсы-балгерлер болды. Түркілердің дәстүрлі музыкалық мәдениетінде қолданылатын көптеген ұқсас терминдер мен сөздердің арасында «бақсы» сөзі ерекше назар аудартады, өйткені ол салт-жоралғы (шамандық), сиқырлы, музыкалық-поэтикалық кешеннің синкретизмін бейнелейді (Utegalieva S. 2016.148 б). Бұл термин Орталық Азиядағы көптеген халықтар арасында түрлі фонетикалық транскрипцияларда қызмет атқарады. Кейбір зерттеушілер буддистердің қолданған бхикшу (мұғалім) сөзімен байланыстырады (Бартольд В.). Сөздің тағы бір этимологиясы ежелгі түрік тілінде «бак / баг» – көретін, көрінетін, қарау, байқау деген мағынаны білдіреді (Турецкий эпос и Кавказ. 1968. Т.5 – 482 б).

Шоқан Уәлихановтың суреттеуінше, бақсы – тылсым дарыған білгіш, оның ой-санасы өзгерлерден ерекше тұрады, өзі ақын, өзі музыкант, өзі болашақты болжайды әрі емші. Бұл қасиеттердің барлығы Қорқыттың бойында болған. Қазақтар бұл атақты жырауларды бақсы дейді, моңғолша – үйретуші, ұйғырша – бахшы десе, түркімендер – бақшы деп өздерінің ақын-жыршыларын айтады. (Ана тілі ЖШС 2015.– 240 б.)

Қорқыт туралы деректер түркімен, қазақ, өзбек тәрізді Орта Азия халықтарының фольклорлық дәстүрінде сақталып қалғаны белгілі. Қазақтар Қорқыт атаны қобыз тартуды үйреткен бірінші бақсы (шаман) деп біледі. Оның аты қазақ бақсыларының магиялық сыйынуларында кездеседі. Қорқыт туралы «Оны өлді дейін десем, өлмеген, тірі екен десем, ол тірі емес, әулие Қорқыт» деген аңыз бар (Umbetbaev S, Aqmolda S, AlimK, 2009.248 б). Осындай аңыздарға сәйкес «Қайда барса да Қорқыттың көрі» деген мақал шыққан. Екінші жағынан алғанда, «әулие Қорқыттың» аңызға айналған бейіті Сырдарияның жағасында, Жусалы маңында сақталып

қалған (Қорқыт теміржол станциясы), әрі бұл мұсылмандардың қасиетті мекеніне айналған. В.Бартольд осы әулиелі мекенді бағзы заманға жатқызады, өз еңбегінде ол былай деп жазған: «так как в легенде о Коркуте как о мусульманском святом сохранились следы до-мусульманских верований». «Если культ Коркута унаследован от огузов, то этот культ имеет на Сыр-Дарье уже тысячелетнюю давность; единственным, насколько известно, периодом, когда местность по нижнему течению Сыр-Дарьи имела центральное значение в жизни огузов, был X век». (Из рукописного предисловия акад. В.В.Бартольда к его переводу «Китаби Коркут». Архив АН СССР (Аманов Б., Мухамбетова., 2002.515 б.)

Тайпаның көсемі, көріпкел әрі бақсы, сонымен қатар халықтың эпостық аңызын айтушы Қорқыт халық жыршысының ежелгі синкреттік тұлғасы ретінде өшпес із қалдырды, одан кейінгі кезеңде оның дәстүрін батырлар жырын жырлайтын жыраулар мен жыршылар және абыздар жалғастырды.

Жыраулар елді жақсылыққа шақыратын, соған шабыттандыратын жыр айтумен қатар, халыққа бағыт-бағдар беруші, елінің тарихын сақтаушы болып табылған. Осындай эпикалық мұра қалдырған атақты жыраулар: Кетбұға (XIII ғ.), Сыпыра (XIV ғ.), Асанқайғы (XV ғ.), Қазтуған (XV ғ.), Жиёмбет жырау (XVII ғ.), Марғасқа (XVII ғ.), Үмбетей (XVIII ғ.), Бұқар (XVIII ғ.), Жанақ ақын (XIX ғ.), Шалкиіз, Доспамбет, Ақтамберді, т.б. Олар тарихи аңыздарды қобыздың сүйемелдеуімен орындаған. (Таңдамалы. 2-бас.1985.–288б.) Батырлар жырында баяғы заманда өткен оқиғалар, батырлардың шайқасы туралы айтылғанда, сол кезеңдердегі ру, тайпалардың өмір салты, тарихы елестейді. Мұның барлығы ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырды.

Қорқыт туралы зерттеуші Т. Қоңыратбай мақаласында былай деп жазады: «Қорқытты тарихи тұлға ретінде тануға негіз боларлық тарихи айғақтардың бірі – қобыз сарыны. Қасиетті қобызын ойнап, оғыз елінің тағдыр-талайы туралы толғаулар тудырған Қорқыт пен қобыз үнемі егіз. Қазақ олардың бірін киелі музыкалық аспап, екіншісін бойына қыдыр дарыған қасиетті тұлға ретінде таниды. Қобыз – оғыз батырлары қастерлеген қасиетті аспап. Қорқыт ата кітабының батырлары жауға қарсы аттанғанда қобыз сарыны естілетін болған. Оғыз батырлары жорыққа аттанып бара жатып, өзімен бірге қобыз аспабын алып жүрген» (Тұрсынов Е. 2003. 16 б).

Қорқыт – бүкіл түркі халықтарына ортақ тұлға екені баршаға мәлім. Қазақ зерттеушілері Қорқытқа қобызды ойлап табушы деп қараса, басқа түркі елдері оны жырау, түрік эпосының авторы деп санайды. Әзірбайжан халқында ол – гопузды шығарушы. Қобыз аспабының шығу тарихы тікелей Қорқытпен байланысты. Бұл аспап бізде, қарақалпақтарда, тау тәжіктерінде сақталып қалған. Қалған елдерде түр-пішіні, дыбысы өзгерістерге ұшыраған. Осы жөнінде зерттеуші, профессор С. Өтеғалиева былай дейді: «Бізде ол аспап қобыз деп аталса, басқа елдерде гопуз, комус, копас, кобза деп кете береді. Қырғыздарда – қыл қияқ, түрікмендерде – гиджак. Ал Әзірбайжанның гопузы – шертпелі аспап. Гоп – биіктік, уз – дыбыс дегенді білдіреді. Яғни, ғажайып дыбыс дегенді білдіреді. Әзірбайжанда гопузда озандар ойнаған. Олар Қорқытты бірінші озан деп санайды. Ал озан – шаман дегенді білдіреді. Оны кейбір ғалымдар алғашқыда ыспалы аспап болғандығын да жазады» (Қоңыратбай Т. 2011. 46 б.). Жоғарыда айтылған ойға сүйенсек, қобыз Орта Азия елдерінің көп жерлерінде кең таралған (Scott C. Levi Ron Sela 2009.338б). Тіпті, Азияда ғана емес, Еуразияда да кең өріс алған. Яғни, қазіргі скрипканың пайда болуы осы қобыздан басталған деген пікірлер бар. Славян Дончев атты болгар зерттеушісі аспаптар тарихын зерттеді. Оған дейін Еуропада бұл аспаптар XI-XII ғасырларда арабтардан келді деген пікір қалыптасқан болатын. С. Дончев суреттерді қараса, Еуропада X-XI ғасырларда осындай аспаптар болыпты. Зерттеулер жүргізудің нәтижесінде Еуропаға бұл аспапты ғұндар әкелген деген түйінге келіпті. Готикалық соборлардан ғұн патшасының керілген қылмен ойналатын аспапта ойнап отырған суретін тапқан болатын. Дончевтің «скрипка, виолончель, виоланың атасы – қазақтың қобызы мен қырғыздың қияғы» деп жазғаны бар.

Жалпы, шертпелі аспап пен ыспалы аспаптардың дыбыстары өзгеше болғанымен, пішіндері ұқсас келеді. Сондықтан, Қорқыт тек ыспалы аспап қобызды ғана емес, шертпелі аспаптардың пайда болуына да әсер еткен тұлға болуы мүмкін деген тұжырым бар (FezaTansuğ, 2009. 201-203 б.).

Қобыз күйлері – қазақ халқының аспапты музыкасының көне дәстүрі. Бұл – бақсы мен жыраудың қызметімен байланысты. Қазақ мәдениетінде қобыз күйлері шамандық күйлер және эпикалық күйлер деп екі стильдік ағыммен көрініс табады. XIX ғасырдың бірінші жартысында басталған шамандық сенімнің әлсіреуі

бақсылықтың ақырындап жойылуына себеп болды, бірақ олар қолындағы қобызын өзгертпеген күйі XX ғасырға жеткізді. Қазақтың абызы – ең үлкен ру басы, әрі абыз деп бұрынғы заманда шамандарды да атаған. Ал, бақсы сөзі Қ. Жұбановтың пікірінше, «ауруды бағу», «бағыштау – емдеуші» дегенді білдіреді. Дауыспен де, қобызбен де орындалатын шамандық салт-жоралар әуендері сарын деп аталады. Әр қобызшының өзінің жеке-дара сарындары болған. «Бақсы сарынының қазақ музыкасы жанрларынан ерекшеленетіні – оның біріншіден, әуендегі тритонның тұрақтылығында, екіншіден, мақамдардың қайта-қайта, дәлме-дәл және түрлендіріле қайталануында». (Аманов Б., Мухамбетова А., 2002.188 б.). Мұндай қайталаулар қобыз күйлерінде де кездеседі. Қобыз күйлерінің стилі дәл осы бақсылардың сарыны жеткізген көне музыка жиынтығынан туындаған. Басқа ұлт өкілдері тәрізді, қазақтың бақсылары да өзінің кәсібін тәжірибелі қарт ұстаздан ұзақ уақыт үйренген. Болашақ бақсы кейде ұстазының көмекшісі ретінде шығып, салт-жорасын орындаған. Осылай бақсылық дәстүр жалғасып, XX ғасырға дейін сақталды (KendirbaevaG. 1994. 99б.). Қобыз күйлерінде көбіне бір дыбыстың немесе дыбыс үндестігінің қайта-қайта қайталануы жиі кездеседі. Мысалы, «Қорқыт» күйінде ре-соль үндестігі 33 рет қайталанады. Бұл төрттік ноталардың қайталануынан тұратын үзінді 3 сөйлемге бөлінеді. «Кертөлғау» күйінде фа дыбысы төрттік нотамен 20 рет қайталанады. Жетекші рөлді сөз атқаратын мұндай әуендік құрылым ән жанрларында қолданылады. Мысалы, қазақ фольклорындағы терме, желдірме. Қобыз күйлеріндегі бұл әдіс бақсылық музыканың жұрнағы ретінде сақталған болуы мүмкін» (Өтеғалиева С., 2011. 46 б.).

Қазақтың қобызы тұтас ағаштан шабылады. Бұл – адамзат тарихындағы музыкалық аспаптарды дайындаудың ең көне тәсілдерінің бірі. Әрі бұл техникалық кенже қалушылықты немесе металл тетіктердің жоқтығын білдірмейді. Көптеген халықтардың ежелгі сенімдері бойынша, тек тұтас ағаш кесегінің бойында ғана оның күмбірлеген сазы сақталып, аспаптан үн шығады (Yunusova V., Kharuto A., 2016. – 139 б.). Қобыздың ашық тұрқы мен 30-дан 60-қа дейінгі иірілмеген ат қылынан жасалатын, жуан, обертондармен бай дауысты шығаратын ішектері – көнеліктің даусыз көрінісі.

Аспаптың төменгі бөлігі тері мембрана, грифсіз иілген мойыны бар, доға тәрізді ысқышы болады, екі ішегі жылқының өрілмеген қы-

лынан тартылады, басына металл салпыншақтар – сақина, қоңырау, қаңылтыр тағылады. Бұл аспапты көбінесе сүйекпен әшекейлейді, сырты жағына айна да жапсырылады.

Қазіргі таңда қылқобыз аспабын бабына келтіріп жасайтын ұста-шеберлер көп емес. Олардың әрқайсысының жылдар бойы жинаған тәжірибесі мен өзіндік қобыз жасау ерекшеліктері бар. Солардың ішінде, С. Үмбетбаев, Қ. Қазақбаев, Т. Сәрсенбаев, М. Бозымбаев сияқты тағы басқа шеберлердің жасаған қобыздары қолданыста. (Қосбасаров Б., 2001. 108 б.) С. Үмбетбаевтың айтуы бойынша, қобызшы Ықылас Дүкенұлының қобызын Алтынбек атасы қалай жасағанын С. Ибраим «Қобыз деп соққан жүрегі» атты мақаласында баяндап береді:

«Алтынбек атаның қобыз жасау әдісі мынадай болған екен: алғашында аршаның ағашының екі дінгегі сексеуілдің үстінде үш жыл кебеді. Келесі жылы дінгектердің қабығы сыпырылып, тағы бір жыл кептіріледі. Тек үшінші жылы қобыздың шанағы шабылады. Содан кейін оны ойып, үңгиді. Кейін шанаққа ыстық күл салынып, күлдің ішіне сексеуілдің шоғын жағып, қыздырады. Шанақтың күлін төгіп тастаған кезде арша жеп-жеңіл болады. Тек осыдан кейін қобыздың бітімі келтіріледі. Шанақтың іші-сырты алынып, қырнанып, мойыны түзеліп, имегі тереңдетіліп, құлағы ойылады. Содан соң ыстық күлмен қобыздың сырты тұтас ысылады. Кесенің не аққұманның сынығымен сыртын тағы қырады. Кедір-бұдыр жерлерін жұқа егеумен тегістеп, қырнайды. Ескі киізбен қобызды шиқылдата ысқылайды. Қобыздың шанағына түйенің терісін жапсыру үшін, оны бірнеше күн тоқпақпен соққылайды, бір күн суда ұстайды, жаяды, кепкен соң қайта бүктеп, тағы да тоқпақтайды. Бір жұмадан кейін тері үлбірегенде, көпіршіген сабынға батырып, төрт күн жатқызып, майын сорғызады. Төрт күн өткеннен кейін тері жарқырайды (Benjamin W. Smith., 2012. – 194 б.).

Ысқышқа қыл мықты, әлді жылқыныкінен салынады. Кәрі жылқының қылы жарамайды, үзілгіш келеді. Қылды тұзды суға батырып, ширатады, ширатып жеті күн күтеді. Алтынбек ата қылды қайта-қайта жуып, қыл кепкен соң тарақпен тарайды. Осылай, сары далада ерсілік-қарсылы көшіп жүрген Алтынбек атаның қобыз жасау тәсілі қиынның қиыны екен».

Қобыздың ең алғашқы жасаушысы – жырау, бүкіл түркітілдес еліне ортақ тұлға, аты аңызға айналған Қорқыт екендігі белгілі. Қорқыттың заманы туралы пікірлер өте көп айтылды.

Ә. Марғұлан Қорқытты VIII-IX ғасырларда, Ә. Қоңыратбаев IX-X ғасырларда өмір сүрген деп біледі. Қобыздың көне күйлері ретінде Қорқыттың «Башпай», «Тарғыл тана», «Қорқыт», «Желмая», «Ұшардың ұлуы», «Әуіпбай», «Қоңыр», т.б. күйлері сақталып, біздің заманымызға дейін жетіп отыр. (Аманов Б., Мухамбетова 2002. 514 б.). Қорқыттың күйлерін ғасырлар бойы сақтап келген бақсы-жыраулар Ә. Марғұланның пайымдауы бойынша әрі ақын, әрі сазгер, әрі сәуегей, әрі емші болған.

Өкінішке орай, XIX ғасырда әр салада жүргізілген алуан түрлі жаңа бастамалар, XX ғасырда болған кеңестік идеология бақсы-шамандардың өнері мен қобызға кері әсерін тигізді. Әр түрлі ауруды емдейтін, қобыз аспабынсыз жүрмейтін бақсылық процесс сол кездерде терең дағдарысқа ұшырады (Jennifer C. 2007. 46-48 б.). Соның салдарынан XX ғасырдың басында бақсылық өнер мен қобызда тартылатын сарындар мен күйлер жойылып кете жаздады. Солардың ішінде, Қорқыт пен Ықыластың (1843-1916) санаулы ғана шығармалары біздің дәуірге жеткен.

Қазақтың ұлттық мәдениеті мен өнерінің өркендеп, өрлеуі жеке тұлғалардың ықпалының жемісі екенін білеміз. Қорқыттың оншақты күйін сақтап, біздің заманымызға жеткізуші, тарихтың ұзақ жолында қобыз ұстаған бақсы-балгер, аспапты сөйлете білген күйшілер болса да, қобыз аспабының мүмкіндігін кеңейтіп, көркемдік эстетика талаптарына сай дүниелерді туындатқан Ықылас Дүкенұлы екені белгілі. XIX ғасырда қобыз өнері дамып, ел арасында таралды. Сол кездерде көрнекті орындаушылардың есімдері жұртшылыққа белгілі бола бастады. Ол – қобызшы Ықылас Дүкенұлы.

Академик А. Жұбановтың пікірі бойынша, Ықыластың қазақ музыкасы тарихында алатын орны, ең алдымен, бақсы-балгерлердің қолынан қобыз сияқты тамаша аспапты бөліп алып, оны халықтың қуанышы мен сүйінішін, қайғысы мен күйінішін жырлайтын аспапқа айналдырды (Revue des Deux Mondes. 1873.–545 б.). Қобызшы қобыз сарындарында бұрыннан қалыптасқан баяу екпіндерді, аспаптың орындаудағы тар диапазонды батыл өзгертіп, кеңейтіп, жаңа позициялар қосу арқылы орындау шеберлігін арттырды.

Ықылас күйшіге байланысты белгілі қобызшы Сматай Үмбетбаевтың әкесінің ағасы 70-тегі Хасен қарттан естіген әңгімесі бойынша, ол кісі ауылдарына Ықыластың келгенін былай деп баяндайды:

«Кешке қарай Ықылас биіктігі бір шақырымдай Арап тауының үстіне шықты. Таудың ұшар басынан етегіне дейін айнала ақ киіз бен қара киіз жайылды, халықтан ине шаншар жер жоқ. Қобыз таңертеңгі және кешкі салқынмен тартылды, күйшінің қасындағы жігіттер кезекпен қай күйдің қалай шыққанын дауыстап тыңдарманға жеткізіп тұрды. (Jennifer C. 2007.– 45 б.) Содан кейін қобызды Ықылас аңыратып орындағанда, не деген құдырет екенін білмеймін, жыламаған адам жоқ, қанша алыс отырған адам болса да, қобыз үні тап құлағының түбінен естілді. Сонымен, бірінші күні қобыз қас қарайғанша тартылды. Ертесіне таңертең қобыз үні қайта жалғасты. Үш күн бойы тау басы қобыз сарынына бөленіп тұрды.

Қазіргі қобыздардың мойны жазықтау ғой, ал Ықаңның қобызының мойнына қол жетпейді, тура садақ сияқты иілген. Дауысының күшті болуы сондықтан-ау деп ойлаймын (Frédéric Léotar., Bruno Deschênes., 2011. –146 б). Ықыластың қобызы қызыл қоңыр болғасын, оны өрік не басқа ағаштан жасалған деп жүргендер бар. Мен оны жөндеймін ғой, сонда байқағаным, серіппелігі қатты, соған қарағанда арша ма деп ойлаймын. Әрі Ықылас жиі болған Мұңлы тауында аршалар өседі», – деп аяқтады қызықты әңгімесін белгілі қобызшы».

Бұл деректі қорытындылай келе, Ықылас Дүкенұлы қобызды орындауда кешкі сарын және таңертеңгі сарын деп бөліп, арнайы бір шақырымдай биіктіктегі таудың басында орындауының өзінде үлкен мән бар. Бұрынғы кезеңдерде дыбыс күшейткіш болмаса да, соншалықты алыс отырған адамға қобыздың дауысы құлағының түбінен естілгендігі, қобызшының шеберлігімен қатар, қазақтың қалыптасқан дала мектебінің ұлылығын айқындайды (Journal of Linguistic Anthropology. 2010. – 102 б).

Ықылас шығармашылығы бүгінгі таңда ұлттық төлтумалықты танытатын қазақ музыка өнері үшін теңдесі жоқ мұра болып қалды. Ықылас Дүкенұлы 1916 жылы жетпіс үш жасында өмірден озды. Оның мұрасы толығымен Түсіпбек деген баласына қалып, Түсіпбектен қобыз құдыреті оның туысы Дәулет Мықтыбаевқа (1905-1976) қонған екен. Кейін Бұралқы деген Тама руынан шыққан күйші, Ықыластың замандасы бұл өнерді жалғастырады (Alžbetā Nováková., Ani Apelian., 1973. – 545 б). Ал күйші-домбырашы Сүгір Әлиұлы Ықыластың барлық дерлік күйлерін домбырада тартқан. Сүгірден Ықыластың күйлерін белгілі қобызшы Жаппас Қаламбаев (1909-1969) үйренеді.

Көненің көзін көрген Дәулет Мықтыбаев пен Жаппас Қаламбаевтан тәлім алған Базархан Қосбасаров пен Әбдіманап Жұмабекұлы Ықылас қобызының өзіндік мектебін қалады, көптеген күйшілер тәрбиелеуде.

«Халықтың ежелгі аспаптық музыкасын жаңа мазмұнмен толықтырған көрнекті композитордың құрметіне Алматы қаласындағы аспаптар мұражайы Ықылас атымен аталды. Сарысу өңіріндегі Ұлы Жібек Жолының бойынан шалқасынан жатқан қобызға ұқсайтын мәрмәр тастан Ықыластың кесенесі бой көтерді. Ақын С. Сейфуллин, академик А. Жұбанов, өнер зерттеушілері А. Сейдімбеков, І. Жақанов, Ә. Райымбергенов, А. Ергалиева, К. Уразалиева Ықылас өнерінің ұлылығын халыққа жеткізіп, көркем әдеби туындылар мен ғылыми зерттеулер жазды» (Жәлелұлы О. 2011. – 46 б.).

Қорытынды

Өткен ғасырдың 30-шы жылдарының ортасында академик, музыкатанушы А. Жұбановтың басшылығымен күйшілер мен аспапта орындаушыларды жинауға мүмкіндіктері туды. Осы ұйымдастырған іс-шаралар арқылы елдің түкпір-түкпірінен жиналған музыка шеберлері, аспапшылары өз өнерлерін қалың жұртқа таныстырып, Қорқыт пен Ықылас Дүкенұлының бай қобыз күйлерін біздің дәуірге жеткізді (Lorraine Sakata, Charlotte F. Albright, A. Jihad Racy and Philip Schuyler. 1978. – 10 б). Осы салада қобыз дәстүрін көзінің қарашығындай сақтап келген санаулы қобызшылар Ж. Қаламбаев (1909-1969) пен Д. Мықтыбаевтың (1905-1976) еңбектері орасан зор. Олар осы уақытқа дейін қылқобызда ойнаудың әдіс-тәсілдерін, техникалық мүмкіндіктерін күрделендіре дамытып келді. Қылқобыз өнері өз жалғасын 60-шы жылдары тапты (Journal of the International Folk Music Council, 1961. – 99 б). Сол жылдары белгілі композитор, халық әртісі Е. Рахмадиевтың басшылығымен Құрманғазы атындағы консерваторияда қылқобыз класы ашылды. Дәстүрлі аспап қайта жаңғыртылып, даму жолдарына түсті. Нота сауатын білмесе де Ж. Қаламбаев пен Д. Мықтыбаев консерваторияға шақырылып, шәкірттер тәрбиелей бастады. Атап айтсақ олар: Б. Қосбасаров, Ә. Жұмабеков, Ә. Әжімұратов, т.б. қазақтың дәстүрлі қобыз мектебінің дамуына мол үлес қосып, қазақ мәдениетінің игілігі үшін көптеген күйшілер тәрбиелеп келеді. Олар көненің көзін көрген, қобызшы Жаппас Қаламбаев пен Дәулет Мықтыбаевтың төл шәкірттері.

(Lorraine Sakata, Charlotte F. Albright, A. Jihad Racy and Philip Schuyler, 1978. – 6 б). Қобыз дәстүрінің және жалғасы: С. Үмбетбаев, Ә. Қазақбаев, Р. Оразбаева, С. Ақмолда, С. Жүзбайларды атап айтуға болады. Міне, осылайша қобыз өнері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып,

қазақ елінің баға жетпес құнды мұрасы болып сақталып келеді. Бүгінгі таңда, аталмыш дәстүрлі орындаушылар, республикамызда өткізілетін әр түрлі конкурстарда қылқобыз күйлерінің түпнұсқасын сақтап орындауын қолға алып, қадағалауда.

Әдебиеттер

- AlžbetáNovákováAniApelian. Folk Music Instruments of the World by Alexander Buchner, *Ethnomusicology* Vol. 17, No. 3 (Sep., 1973), pp. 545-547 University of Illinois Press on behalf of Society for Ethnomusicology
- Аманов Б.Ж., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век /В поисках предков скрипки. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 514 с.
- Аманов Б.Ж., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век /Кобызовые кюи. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 188 с.
- Бартольд В. Турецкий эпос и Кавказ. – Соч., т.5. – М., 1968. – 483 с.
- Benjamin W. Smith. Working with Rock Art: Recording, Rock art, shamanism and history: Implications from a central Asian case study, *knuthelskog, davidmorris2012 Wits University Press*pp. 193-204
- Christopher A. Miller. Music in Mainland Southeast Asia: Experiencing Music, Expressing Culture. *Global Music Series by Gavin Douglas Asian Music* Vol. 43, No. 2 (SUMMER/FALL 2012), pp. 167-170
- Classical Traditions; MaqâmNavâ: JurabegNabiev and the DorrâneEnsemble ; Music of the Uighurs: Traditions of Ili and Kashgar ; The Kobyz: The Ancient Viol of the Shamans ; The Rough Guide to the Music of Central Asia Rachel Harris *Ethnomusicology Forum* Vol. 14, No. 2, Music and Identity in Central Asia (Nov., 2005), pp. 269-272
- Confrontation in and through the Nation in Kazakh “Aitys” Poetry Eva-Marie Dubuisson *Journal of Linguistic Anthropology* Vol. 20, No. 1, Special Issue: Performing Disputes (June 2010), pp. 101-115
- FezaTansuġA bibliographic survey of kazakh and kyrgyz literature on music *Yearbook for Traditional Music* Vol. 41 (2009), pp. 199-220
- FrédéricLéotar, Bruno Deschênes. La Voix des Ancêtres / The Voice of Ancestors – Karakalpakistan. *Music of the World series by Asian Music* Vol. 42, No. 1 (WINTER/SPRING 2011), pp. 145-148
- GulnarKendirbaeva. Folklore and Folklorism in Kazakhstan *Asian Folklore Studies* Vol. 53, No. 1 (1994), pp. 97-123
- Ибраим С. Сыр перне. – Алматы: Ана тілі ЖШС. – 2015, 240 б.
- International Council for Traditional MusicKarakalpakskienarodniepesni by V. ShafranikovL. E. R. P. *Journal of the International Folk Music Council* Vol. 13 (1961), pp. 99-100
- Жәлелұлы О. Қорқытты жай санамен қабылдау мүмкін емес /мақала «Жұлдыздар отбасы» журналы, 06 (18) наурыз 2011ж. – 46 б.
- Jennifer C. ‘I Take My “Dombra” and Sing to Remember My Homeland’: Identity, Landscape and Music in Kazakh Communities of Western Mongolia *Post Ethnomusicology Forum* Vol. 16, No. 1, Musical Performance in the Diaspora (Jun., 2007), pp. 45-69
- Қоңыратбай Т. Қорқыт күйлері бізде ғана сақталған /мақала «Жұлдыздар отбасы» журналы, 06 (18) наурыз 2011ж. – 46 б.
- Қосбасаров Б. Қобыз өнері. Алматы, Санат. – 2001, 220 б.
- Lorraine Sakata, Charlotte F. Albright, A. Jihad Racy and Philip Schuyler *Journal article a report on the available recordings of middle eastern music in the united states Middle East Studies Association Bulletin* Vol. 12, No. 1 (February 1, 1978), pp. 1-12
- MuhambetovaAsiyalbadullaevnaThe Traditional Musical Culture of Kazakhs in the Social Context of the 20th Century *The World of Music* Vol. 37, No. 3 (1995), pp. 66-83
- Өтеғалиева С. Бақсылар ауруды Қорқыттың күйімен емдеген / мақала «Жұлдыздар отбасы» журналы, 2011 ж. – 46 б.
- Rolf Killius, Keith Howard. Ritual Music and Hindu Rituals of Kerala by *Asian Music* Vol. 43, No. 2 (SUMMER/FALL 2012), pp. 162-164 University of Texas Press
- Revue des DeuxMondesLa poésiepopulaire des turcsorientaux Dora d’Istria *Revue des DeuxMondes* (1829-1971) secondepériode, Vol. 103, No. 3 (1er février 1873), pp. 543-583
- SauleUtegalieva. A computer – based Study of scales on the Kazakh dombra and kyl-kobyz *Yearbook for Traditional Music* Vol. 48 (2016), pp. 146-166
- Scott C. Levi Ron Sela *Islamic Central Asia: An Anthology of Historical Sources* Indiana University Press December 2009. 338 p.
- SmagulUmbetbaevSaġanAqmolda, Alim K. Baġarin, AliaskarDastenov, SaidaElemanova, FrédéricLéotar, Xavier Hallez, Frank Kan. MeganRancierKazakhstan. Le Kobyz: L’anciennevirole des chamans / The Kobyz: The Ancient Viol of the Shamans by *YearbookforTraditionalMusic* Vol. 41 (2009), pp. 247-248
- Турсынов Е. Древние типы носителей казахского фольклора (генезис и типология): дис. докт. филол. наук. – Алматы, 2003. – 278 с.
- Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
- ViolettaYunusova and Alexander KharutoComputer Sound Analysis of Traditional Music of Transcaucasia and Central Asia *Yearbook for Traditional Music* Vol. 48 (2016), pp. 136-145

References

- AlžbetãNovákováAniApelian. Folk Music Instruments of the World by Alexander Buchner, *Ethnomusicology* Vol. 17, No. 3 (Sep., 1973), pp. 545-547 University of Illinois Press on behalf of Society for Ethnomusicology
- Amanov B. J., Muhambetova A.I. *Kazakhskayatradisionnayamuzikai XX vek /V poiskahskripki/* [Kazakh traditional music and the twentieth century] /looking for violin/ Almaty: Daik-press, 2002. p. 514.
- Amanov B. J., Muhambetova A.I. *Kazakhskayatradisionnayamuzikai XX vek. /Kobizoviekui/* [Kazakh traditional music and the twentieth century] /kui for kobyz/Almaty: Daik-press, 2002. p.188.
- Bartol'd V. Tureskii epos I Kaukas. [Turkish epic and Caucasus] – soch., t.5, M., 1968, p. 483.
- Benjamin W. Smith. Working with Rock Art: Recording, Rock art, shamanism and history: Implications from a central Asian case study, *knuthelskog, davidmorris2012 Wits University Press*pp. 193-204
- Christopher A. Miller. *Music in Mainland Southeast Asia: Experiencing Music, Expressing Culture. Global Music Series* by Gavin Douglas *Asian Music* Vol. 43, No. 2 (SUMMER/FALL 2012), pp. 167-170
- ClassicalTraditions; MaqãmNavã: JurabegNabiev and the Dorrdãne Ensemble; Music of the Uighurs: Traditions of Ili and Kashgar; The Kobyz: The Ancient Viol of the Shamans; The Rough Guide to the Music of Central Asia Rachel Harris *Ethnomusicology Forum* Vol. 14, No. 2, Music and Identity in Central Asia (Nov., 2005), pp. 269-272
- Confrontation in and through the Nation in Kazakh “Aitys” Poetry Eva-Marie Dubuisson *Journal of Linguistic Anthropology* Vol. 20, No. 1, Special Issue: Performing Disputes (June 2010), pp. 101-115
- FezaTansuğA bibliographic survey of kazakh and kyrgyz literature on music *Yearbook for Traditional Music* Vol. 41 (2009), pp. 199-220
- FrédéricLéotar, Bruno Deschènes. *La Voix des Ancêtres / The Voice of Ancestors – Karakalpakistan. Music of the World series* by Asian Music Vol. 42, No. 1 (WINTER/SPRING 2011), pp. 145-148
- GulnarKendirbaeva. Folklore and Folklorism in Kazakhstan *Asian Folklore Studies* Vol. 53, No. 1 (1994), pp. 97-123
- Ibraim S. Sir perne. – Almaty: Ana tili JSHS. [The secret strings], [Native language] – 2015, p. 240.
- International Council for Traditional MusicKarakalpakskienarodniepesni by V. ShafranikovL. E. R. P. *Journal of the International Folk Music Council* Vol. 13 (1961), pp. 99-100
- Jaleluli O. Qorqutty jay sanamen qabildau mumkin emes /maqala/ [Juldizdarotbasijurnali], [it is impossible to understand in simple language korkuta], /article/ [family of stars]06 (18) nauriz 2011 j. –p. 46.
- Jennifer C. ‘I Take My “Dombra” and Sing to Remember My Homeland’: Identity, Landscape and Music in Kazakh Communities of Western Mongolia *Post Ethnomusicology Forum* Vol. 16, No. 1, Musical Performance in the Diaspora (Jun., 2007), pp. 45-69
- Koniratbay T. Qorqit kuileri bizde gana saqtalghan /maqala/ [Juldizdar otbasi jurnali], [kui korkuta not only we have survived], /article/ [family of stars] 06 (18) nauriz 2011 j. – p. 46.
- Kosbasarov B. Qobiz oneri. [kobyz art] Almaty, Sanat. – 2001,p. 220.
- Lorraine Sakata, Charlotte F. Albright, A. Jihad Racy and Philip Schuyler *Journal article a report on the available recordings of middle eastern music in the united states Middle East Studies Association Bulletin* Vol. 12, No. 1 (February 1, 1978), pp. 1-12
- MuhambetovaAsiyaIbadullaevnaThe Traditional Musical Culture of Kazakhs in the Social Context of the 20th Century *The World of Music* Vol. 37, No. 3 (1995), pp. 66-83
- Otegalieva S. Baqsilar aurudi Qorqittin kuiimen emdegen /maqala/ – [Juldizdar otbasi jurnali], [shamans treated Kyu Korkut] /article/ [family of stars]2011 ж. – p.46.
- Rolf Killius, Keith Howard. *Ritual Music and Hindu Rituals of Kerala* by Asian Music Vol. 43, No. 2 (SUMMER/FALL 2012), pp. 162-164 University of Texas Press
- Revue des DeuxMondesLa poésiepopulaire des turcsorientauxDora d’IstriaRevue des DeuxMondes (1829-1971) secondepériode, Vol. 103, No. 3 (1er février 1873), pp. 543-583
- SauleUtegalieva. A computer – based Study of scales on the Kazakh dombra and kyl-kobyz *Yearbook for Traditional Music* Vol. 48 (2016), pp. 146-166
- Scott C. Levi Ron Sela *Islamic Central Asia: An Anthology of Historical Sources* Indiana University Press December 2009. 338 p.
- SmagulUmbetbaevSaïanAqmolda, Alim K. Baïgarin, AliaskarDastenov, SaidaElemanova, FrédéricLéotar, Xavier Hallez, Frank Kan. MeganRancierKazakhstan. *Le Kobyz: L’anciennevirole des chamans / The Kobyz: The Ancient Viol of the Shamans* by *YearbookforTraditionalMusic*Vol. 41 (2009), pp. 247-248
- Tursinov E. Drevnie tipi nositelei kazakhskogo folklorã (genesis i tipologiya): [Ancient type of Kazakh folklore], (genesis i tipologi) dis... doct.filol.nauk – Almaty, 2003. – p. 278.
- UalihanovSh. Tan’damali. [2-bas.][favourites], [2-issue] – Almaty: Jazushi, 1985. p. 560.
- ViolettaYunusova and Alexander KharutoComputer Sound Analysis of Traditional Music of Transcaucasia and Central Asia *Yearbook for Traditional Music* Vol. 48 (2016), pp. 136-145